

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.183>
УДК 930.2:009(477) «20»

Георгій ПАПАКІН

доктор історичних наук, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ, Україна)
hrapakin@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5647-1686>

СУЧАСНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО: СТАТУС І РОЛЬ В УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІОГУМАНІТАРИСТИЦІ

Мета — формулювання сучасної візії джерелознавства, доведення його статусу та ролі як окремої науки (циклу наук) соціогуманітарного профілю, що має міждисциплінарний гуманітарний характер. Її методологія охоплює інструментарій багатьох точних, природничих і гуманітарних наук. Роль джерелознавства як фундаментальної науки соціогуманітарної галузі полягає у виконанні інтегральних функцій, виходячи з багатоаспектного розуміння самого джерела як продукту діяльності людини у суспільстві. **Методологічні підходи** визначаються застосуванням загальнонаукових методів досліджень, порівняльними характеристиками, використанням герменевтичних підходів до методології джерелознавства як цілісного комплексу соціогуманітарних дисциплін. **Наукова новизна.** Джерелознавство визнається наріжним каменем соціогуманітаристики, окреслюються ідеї про систему джерелознавчого знання як сукупності загального джерелознавства та спеціальних складових у вигляді історичного, літературного, мовознавчого, філософського, правового тощо джерелознавства, які при тому залишаються сегментами власних наук, з'ясуванні унітарності джерела при всьому розмаїтті його форм й інструментарію дослідження. **Висновки.** Джерела, які становлять основу будь-якого дослідження у соціогуманітарному колі, відіграють роль фундаментального компонента знання. Джерело потребує, з одного боку, визнання своєї унітарності незалежно від того, інструменти яких наук запроваджено для його до-

Цитування: Папакін Г. Сучасне джерелознавство: статус і роль в українській соціогуманітаристиці. *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 183—211. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.183>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 2 (575)

слідження. З іншого боку, вкрай необхідним є його різностороннє вивчення, тобто кумулятивні дослідження. Сучасне джерелознавство потребує максимального застосування напрацювань різних наук до дослідження свого об'єкта; засвоєння новітніх та інноваційних підходів до традиційних і нетрадиційних джерел; визнання існування у джерелі не тільки матеріальної, але й нематеріальної складової (ментальний підтекст) із можливістю її розкриття; зосередження на специфіці дослідження сучасних цифрових джерел і джерел у цифровому форматі; запровадження новітніх цифрових технологій для найповнішого розкриття інформаційного потенціалу джерел.

Ключові слова: джерелознавство, спеціальні (помічні) історичні дисципліни, соціогуманітаристика, інструментарій наукових досліджень, унітарність джерела, кумулятивний підхід.

Чому саме зараз?

Ідея цієї статті визрівала вже давно. Її головний предмет — проблеми, які поставили переді мною з того моменту, коли я очолив Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України десять років тому. Матеріали, думки, спостереження й узагальнення мали неквапливо накопичуватися, чекати своєї черги для оприлюднення у фаховому середовищі.

Але час, в якому живемо нині, не дозволяє замкнутися у вежі зі слонової кістки, або в якийсь інший спосіб збоку дивитися на процеси, що відбуваються в науці. Час не дає можливості відсторонитися від виру життя, просто рефлексувати на схоластичні теми щодо ролі, статусу науки. Політичні, зовнішні та внутрішні події брутально втручаються в академічний дискурс. «Революція гідності» 2013—2014 рр., початок війни з Росією 2014 р., окупація Криму й частини Донецької та Луганської областей, особливо ж розв'язання повномасштабної агресії проти України 24 лютого 2022 р. диктують зовсім інший формат мислення. Вторгнення Росії, нечувана від середини ХХ ст. кривава війна в осерді Європи надають моєму задуму нові сенси. Суто академічні міркування залишаються актуальними. Вони зумовлені глобальними й екзистенційними проблемами наукознавства, визначення ролі та місця окремих наук у загальній мегаконструкції наукознавства. Але до них додалися пекучі проблеми усвідомлення нової ролі джерелознавства в конфлікті двох цивілізацій, який набуває так само вагомого глобального й екзистенційного звучання.

Тому, жодним чином не відмовляючись від академічних стандартів, спробую висвітлити свої теоретичні міркування на тлі сьогоденних драматичних подій.

Щодо вживаної термінології науки та її структурної організації

Текст, написаний у теоретичному та методологічному форматах, обов'язково вимагає чіткого окреслення термінів, що використовуються. Йдеться про їх значення, вживання, тлумачення, переклад, якщо вони іншомовні. Без таких абсолютно потрібних лінгвістичних рамок будь-якому теоретизуванню загрожує небезпека перетворення на беззмістовну балаканину.

Тому маємо одразу визначитися з такими термінами, як «наукове знання», «галузь наукового знання», «наука», «наукова дисципліна», «цикл наукових дисциплін» тощо, позначити їх ієрархію та субординацію. На жаль, таке завдання виявляється надто складним. В Україні досі відсутній сучасний тлумачний словник наукової термінології. Авторські визначення неоднозначні, дуже різняться між собою, залежать від тематики досліджень. Тому довелося використовувати «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (2005 р.), попри те, що він не зорієнтований спеціально на наукову термінологію. З наявних там визначень можна з'ясувати таке. «Знання» та «наука» виступають тотожними поняттями, причому остання окреслюється як «одна з форм свідомості, що надає об'єктивне відображення світу; система знань про закономірності розвитку природи і суспільства та способи впливу на навколишній світ»; «окрема галузь цих знань». «Галузь» у науковому плані охарактеризована як «певна ділянка виробництва, науки і т. ін.», а «дисципліна» в тому ж сенсі — як «галузь наукового знання». Отже практично ніякого субординаційного зв'язку між такими термінами не простежується. Можна лише говорити про певний ланцюжок понять: від «знання» = «науки» до «галузі» = «дисципліни» [1, С. 219, 300, 469, 741].

Проблеми української наукової термінології не виняткові. Так, сучасний фахівець із Гани А. Аджепонг за результатами свого дослідження наукових термінів зазначає, що за «Словником англійської мови», виданим 2006 р. Принстонським університетом (США), «science» («наука») та «discipline» («дисципліна») означають «branch of knowledge» («галузь знання») [2].

Така ситуація змушує використовувати власну субординаційну систему термінів, в якій наукове знання («scientific knowledge») як узагальнена категорія посідає найвищу сходинку, розділяючись за галузями знань («branch of knowledge»): природничих («natural sciences»), точних («sciences») і соціогуманітарних («humanity») наук. Усередині галузей окремі науки («sciences») групуються за циклами наук («cycle of sciences»). Науки, своєю чергою, складаються з окремих дисциплін («discipline»), виділених за специфічними параметрами об'єкта та предмета дослідження («object and subject of research»).

Запропонована авторська схема жодною мірою не претендує на всеосяжність або універсальність. Вона лише може бути доцільною для цього конкретного дослідження.

Джерелознавство як фундамент соціогуманітаристики

Сучасному стану розвитку всього наукового знання притаманні різновекторні тенденції. Серед них переважає прагнення до концептуалізації, розвиток спеціалізації, можливо навіть надмірної. Внаслідок цього маємо постійне збільшення кількості різноманітних наук. З іншого боку — усвідомлення синтетичного характеру знання, взаємозалежності, взаємопроникнення та навіть переплетіння великих сегментів наук. У царині галузі знань про людину у суспільстві це

привело до формування вагомого соціогуманітарного напрямку, з його розмаїттям окремих наук й усвідомленням їх вихідної єдності. Адже всі вони мають за об'єкт людину, суспільство, створене нею, та середовище, що її оточує.

Закономірною постає питання про наріжний монолітний фундамент такої єдності. На його роль цілком природно має претендувати така наука, як джерелознавство. Адже саме на ній розбудована вся соціогуманітарна галузь знань. Її складові — історичні, правові, мовні, літературознавчі, філософські, соціологічні, політичні, культурологічні, етнологічні тощо науки засадничо не можуть існувати без цього. Будь-яка гуманітарна дисципліна починається з окреслення джерельної бази, на якій вона ґрунтується. Виходячи з цього, джерелознавство варто розглядати як цикл фундаментальних соціогуманітарних наук. Позаяк саме воно створює ретроспективне підґрунтя для розвитку всієї галузі знань про людину та суспільство. Джерелознавство виявляється тим вузлом, який пов'язує минуле й сьогодення. Водночас це — наріжний камінь, на якому будується майбутнє.

Предмет, об'єкт і завдання джерелознавства

Предмет кожної науки визначається її специфічним дослідницьким полем у загальному обширі наукового знання. Очевидно, що для джерелознавства за визначенням ним є всі події, процеси, явища, пов'язані з виникненням, побутуванням, виведенням зі суспільного вжитку, подальшим зберіганням джерела, незалежно від його форми, виду, стану, статусу тощо. Саме з цим пов'язана проблемна ситуація, на осягнення, висвітлення, тлумачення, розв'язання якої спрямовані творчі зусилля науковця.

Іноді можна зустріти твердження, ніби джерелознавство є не лише наукою, але і специфічним методом пізнання. Очевидно, що тим розминаються його загальні наукові контури. Такий пізнавальний метод, звісно, має право на існування. Але це непорівнювані поняття.

Об'єктом, який постійно та безустанно досліджує наука джерелознавство, є саме джерело як суспільний феномен, продукт / результат діяльності людства і створеного ним суспільства впродовж усього процесу його існування. Джерелознавець покликааний, з одного боку, з'ясувати саму природу та сутність джерела. З іншого — розв'язати проблему віддзеркалення у джерелі минулих і нинішніх подій, витлумачити значення джерела для сучасників та нащадків. Крім того, виступає в ролі медіатора між минулим і сьогоденням, має розкрити перед своїми сучасниками той сенс, який вкладали у джерело його творці, як сприймала джерело тогочасна людина та прийдешні покоління. Джерело досліджується як окремий феномен або цілісна сукупність, за комплексно-видовими групами, у хронологічно-просторових вимірах тощо. Ним уважається будь-який продукт / результат людської діяльності / творчості, створений упродовж багатовікової історії людства. При тому матеріальність вихідної форми (артефакт, виріб, писемний текст, фізичний слід), або її духовність (ідеї, погляди, звичаї, обряди,

церемоніали, традиції), зовнішній вигляд, матеріал, спосіб створення, очевидний і прихований сенси, спонукальні мотиви, що призвели до появи, історія побутування джерела відіграють важливу, але не завжди визначальну роль.

Отже головним завданням, метою сучасного джерелознавства є створення нового синтетичного знання про джерело як основу, фундамент усієї соціогуманітаристики. Це потребує широкого застосування сучасних методів інформаційного аналізу та синтезу, використання новітніх інформаційних технологій із метою повноформатного опрацювання джерел.

Що є джерелом

У науці термін «джерело» дуже багатоаспектний, багатозначний. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (2005 р.) подає з позначкою «переносне» таке визначення: «Те, що дає початок чому-небудь, звідки постає, черпається щось; основа чого-небудь; вихідне начало». Там само міститься зазначене як «спеціальне» додаткове тлумачення: «Писемна пам'ятка, документ, на основі якого будується наукове дослідження» [1, С. 291]. Такі визначення нашого головного терміна, зокрема з професійного погляду, не можна вважати достатніми. І зовсім неприйнятне надто звужене трактування джерела як винятково писемної пам'ятки. З іншого боку, впадає в око повна відсутність ретроспективних параметрів.

Кожна наука природничої, точної й соціогуманітарної галузей знань має своє розуміння про джерело, його значення, зміст, ретроспективу. Тому вестиму мову лише про соціогуманітарну сферу нашого наукознавства.

У колі соціогуманітарних наук від кінця XVIII ст. з'явилося багато авторських визначень цього засадничого поняття. Назагал було заведено вважати джерелом той феномен (зазвичай використовувалося некоректне формулювання «все, що»), який був створений колись і постає підґрунтям, вихідною основою для наукових досліджень людини та суспільства, в якому вона існує / існувала.

Найбільше джерелознавча тематика опрацьована в історичних науках. Причини очевидні, адже будь-яке спеціальне джерелознавство / джерелознавчий розділ кожної конкретної гуманітарної науки має вагому ретроспективну складову. Наука повинна висвітлити об'єкт дослідження від самого створення до сьогодення. З таких причин німецькі історики XIX ст. говорили про «традицію» та «залишки», чеські, польські, українські — «старожитності», «древності». Вже тоді порушували проблему самоцінності джерела. Не можна забувати, що історична галузь знання в її сучасному вигляді саме як комплекс знань про минуле людини й суспільства у цілому, а не зібрання цікавих історичних анекдотів і літературних творів, сформувалася завдяки зверненню до першоджерел. Ініціаторами такого «архівного», або ж «джерельного повороту» в історичних дослідженнях виступили німецькі вчені XIX ст. Ф.Л. фон Ранке, В. Дільтей, Й.Г. Дройзен, Е. Бернгайм та ін.

Джерелознавство і джерело: визначення

Назва науки в українській («джерелознавство»), англійській («source study»), білоруській («крыніцзнаўство»), болгарській («изворознание»), італійській («studi sulle fonti»), польській («źródłoznawstwo»), російській («источниковедение»), румунській («studii de sursă»), французькій («études de sources»), чеській («zdrojové studie») тощо мовах є калькою з німецької «Quellenkunde» — «вивчення джерел». Імовірно, що вперше його вжив у 1830-х рр. німецький історик, філолог і політик Ф.К. Дальман у назві своєї невеликої довідкової праці [3]. В тому конкретному випадку йшлося про перелік джерельних публікацій з історії Німеччини, ранжованих за певними ознаками. Студія відомого історика стала надзвичайно популярною, мала багато перевидань упродовж ХІХ та початку ХХ ст. Сам термін виявився вдалим, прижився, почав своє власне існування, набуваючи іншого змістовного забарвлення.

Принагідно варто згадати й про походження вихідного наукового терміна «Quelle», тобто «джерело». Зазначимо, що традиційно російська / радянська історіографія джерелознавства вважала його винахідником іншого німецького історика — А.Л. Шлецера, який упродовж 1761—1767 рр. працював в Імператорській академії наук у Санкт-Петербурзі. Цей термін було використано 1768 р. у книжці «Зразок російських літописів» [4, С. 168], пізніше в п'ятитомнику «Нестор. Russische Annalen in ihrer slawonischen Grundsprache verglichen, von Schreib Fehlern und Interpolationen möglich gereinigt, erklärt, und übersetzt, von August Ludwig von Schlözer» [5]. У російському перекладі Д. Язикова, що вийшов відразу після німецької першопублікації, цей термін ув'язувався з літописом Нестора, визнаним геттінгенським професором «першим та єдиним джерелом найдавнішої російської історії» [6, С. 394, 425].

Але геттінгенський професор ніколи не претендував на лаври першовідкривача терміна, тим більше в німецькій науковій літературі. Навпаки, він шляхетно згадав свого старшого сучасника, історика-богослова Й.С. Землера, котрий 1761 р. опублікував працю з дослідження середньовічних джерел з історії держави та церкви [7], названу Шлецером «дорогоцінною».

Натомість Шлецера можна вважати одним із перших розробників методології наукової критики джерел. Тут він сповна скористався доробком дослідників Святого Письма та класичних філологів, застосувавши його до середньовічних джерел. Цей напрям джерелознавства надзвичайно важливий. Джерелознавці (й дослідники джерел з інших наук) упродовж ХІХ—ХХ ст. уважали основним своїм завданням критику джерел. Їх насамперед і в основному цікавили питання автентичності джерела, часу його появи, авторства (зовнішня критика); істинність змісту джерела, його об'єктивності, першоджерела вміщеної в ньому інформації (внутрішня критика).

Проте нині джерелознавці ставлять перед собою значно ширші завдання. Вони пов'язані з необхідністю комплексного вивчення джерел за допомогою

широкого кола наукових дисциплін не лише гуманітарного циклу. Джерела з минулого досліджуються не тільки й не стільки на предмет їх автентичності, правдивості, об'єктивності. Навіть відверто фальшовані джерела можна та потрібно розглядати як продукт свого часу, з'ясовувати, задля чого їх було створено, яку мету ставили перед собою автори [8].

На теренах Російської імперії термін «источниковедение» у сенсі «дослідження історичних джерел» зажив своїм життям із другої половини XIX ст. Вагомим став внесок українських учених у розвиток цієї науки. Варто згадати ґрунтовний навчальний курс засновника київської документальної школи В. Антоновича, який читав його студентам Університету св. Володимира починаючи з 1880—1881 рр. [9—10]. Водночас маємо підкреслити, що сам Антонович не вживав у лекційному курсі термін «джерелознавство», лише «джерела з історії». Підвищення статусу лекцій до такого теоретичного стандарту відбулося пізніше завдяки наступним публікаторам. Першою серед них стала учениця та дружина київського професора Катерина Мельник-Антонович, яка готувала в 1920-х рр. академічне видання його творів [11, С. XLIX—L].

Поряд із цим історики кінця XIX — початку XX ст. розглядали джерелознавство як складову історіографії, що засвідчує перебування обох наук на стадії формування предметного поля. Наприклад, фундаментальна монографія В. Іконникова «Опыт русской историографии» стала передусім енциклопедією джерелознавства загальноросійської, в тому числі української історії на межі століть. «Перекази представляють первісне джерело історичного знання», — це речення відкриває першу частину першого тому праці [12, С. 1].

Такий погляд на статус джерелознавства можна вважати надбанням позитивістського дискурсу історичної науки. Вона запровадила своєрідне ранжування джерел, поставивши на перше місце писемні, сформувала потужний інструментарій їх дослідження [13]. Але історіософська думка з тих часів значно просунулася вперед. Напрацьований у XIX — на початку XX ст. науковий багаж уже був практично нездатний забезпечити потрібну методологію новіших джерельних досліджень. На це звертав увагу Ж. Ле Гофф, ще в 1970-х рр. доводячи неспроможність традиційних істориків якісно досліджувати літературні, культурні та мистецькі джерела: «Важкі для історика ці документи. Використання більшості з них передбачає певну підготовку, технічну компетентність, якої історикові бракує. Скандальна спеціалізація університетів — у Франції, а також у більшості інших країн — не лише стоїть на заваді тому, щоб закласти основи проблемної міждисциплінарної науки, й робить майже неминучими невдачі, добрі апостоли яких, що зробили все, аби стати їй на перешкоді, згодом відверто з них же насміхаються. За такої спеціалізації нелегкі для подолання перепони ізолюють галузь історії, перешкоджаючи серйозним синхронним дослідженням» [14, С. 5].

Історичне джерелознавство

Наприкінці XIX ст. в умовах панування позитивістської парадигми усталилася й окрема наука — історичне джерелознавство як важливий вихідний компонент досліджень минулого. Своєрідним її маніфестом можна вважати історіософську працю французьких учених Ш.-В. Лангла та Ш. Сеньбоса «Вступ до вивчення історії» (1898 р.). Вони сформулювали категоричний постулат уже на початку книжки, послугуючи переважно терміном «документи»: «Історію створюють документи. Документи — це сліди, залишені думками та вчинками людей минулого. Серед думок і вчинків людей дуже мало таких, які залишають видимі сліди, і ці сліди, коли вони виникають, рідко бувають довговічними: достатньо випадковості, щоб їх стерти. Тому кожна думка та кожна дія, які не залишили слідів, прямих чи опосередкованих, або чий видимі сліди зникли, втрачені для історії: їх наче й не було. Через брак документів історія величезних періодів минулого людства назавжди невідома. Адаже документів ніщо не замінює: як немає документів, то немає історії» [15, С. 29]. У висновках ще раз було наголошено: «Історія — це лише вживання до діла документів» [15, С. 253].

Використання такого терміна, менш ємного, на мій погляд, ніж «джерело», пов'язано зі специфікою їхньої праці — в ній дійсно йшлося лише про писемні документи. Принагідно підкреслю, що у згаданій книжці французьких істориків майже повсюдно використано термін «document». Він не з'явився в російському перекладі, як помилково вважають деякі методологи історії та документознавці [див.: 16, С. 3]. Поняття «sources» також уживалося, але не часто, переважно синонімічно до основного терміна.

Вже наступного століття французька школа «Анналів» таку формулу оголосила «зашкарублюю», оскільки за межами наукового дослідження виявилось надзвичайно багато різноманітних слідів людської діяльності впродовж тисячоліть: артефактів, візуальних, монументальних, речових джерел. Л. Февр писав, що суворе дотримання цієї формули призводить до непоправних втрат джерельної інформації: «[...] і раптом зникає проникливе спостереження над конкретними місцями, глибоке розуміння ближніх і далеких географічних зв'язків, дослідження слідів, залишених на олюдненій невпинною працею поколінь землі, починаючи з неоліту, коли визначалося, що мало залишатися лісом, а чому перетворитися на рілля, коли встановлювалися на прийдешні часи перші відомі історичні типи первісних людських інституцій» [17, С. 5].

Історичне джерелознавство формувалося впродовж другої половини XIX та всього XX ст. у статусі помічної (допоміжної, спеціальної), причому досить маргінальної науки (або ж комплексу таких наук) у лоні історичного знання. Вкупі з ним ішли інші «помічні» джерелознавчі дисципліни: археографія, архівознавство, дипломатика, палеографія, текстологія тощо. Французькі історики XIX ст. називали такі науки «супутники» («satellites») або «прислужниці» («ancillaires»). Основне їх завдання бачили у здобутті потрібної (саме потрібної — визнане за непотрібне відкидається у шлак) «сировини» для творців

історичного нарративу, адже саме на це історики орієнтуються, це завжди було та є їхньою головною метою.

У XVIII ст. спостерігаємо дещо іншу картину, що примушує говорити про темпоральну складову в розвитку взаємин між істориком і джерелознавцем. От А.Л. Шлецер, який однією ногою стояв у тому столітті, а іншою — вже у XIX, засвідчив такі зміни. На початку його наукової кар'єри джерелознавець мав, на його думку, перевагу над істориком, а наприкінці — останній уже відчував зверхність щодо першого. Звертаючись до читачів, Шлецер наголошував: «[...] зауважте, я кажу про 1762-й рік, а не про 1800-й — розчищати джерела, порівнювати списки або виправляти грамоти, тлумачити *ἀπαξ λεχόμενα* (“одного разу сказав”, тобто цитати — *Г. П.*) — було нагальним питанням того часу. В ті часи дослідники у сфері історії, критики, навіть збирачі варіантів були елітою між істориками й задавали тон; але ті, які писали історію, перебували на задньому плані, їм навіть не снилося, що онуки їхні заволодіють виключно чесною та іменем істориків-мислителів» [18, С. 50].

Відповідно, за джерелознавцями закріпилася роль чорноробів, копачів, цегельників, які розробляють сирі поклади, формують цеглини для справжніх науковців. Згадаємо докори, що висловлювалися В. Антоновичу, котрий усю свою наукову діяльність присвятив джерельним пошукам. Автор першого ґрунтовного огляду його спадщини С. Томашівський висноував: «Антонович, хоч сам не звів більшої одноцільної наукової будівлі; все таки багато зробив для улекшення того завдання иньшим» [19, С. 49]. Найвидатніший учень Антоновича М. Грушевський вирішив, що вчитель на останньому етапі свого життя врятувався від злободенної історії та політики втечею у другорядні (джерельні) справи. Той нібито заглибився у «суто антикварські заняття» [20, С. 188], хоча насправді йшлося про активне опрацювання Антоновичем речових джерел, заняття нумізматикою, сфрагістиком та ін.

Але у визнанні за джерелознавством такого «сировинного» статусу криється дуже велика небезпека. Свого часу її красномовно описав один із «батьків» французької школи «Анналів» Л. Февр: «Стільки на полях історії каменів, вирубаних доброхотними мулярами, а потім залишених непотрібними на землі. Якщо архітектор з'явився, то нехай чекають без ілюзій — маю думку, що, втікаючи з цих рівнин, усяних розрізненим камінням, він пішов би будувати на вільному та порожньому місці. Маніпуляції, винаходи, тут чорнороби, там конструктори: ні. Творчість повинна бути всюди, щоб нічого з людської спадщини не було марно втраченим» [17, С. 7].

На мій погляд, основна різниця в підходах істориків нарративістів і джерелознавців полягає в тому, що саме брати за основну найменшу одиницю, відправну точку дослідження. Коли перші заявляють, що відштовхуються від джерел, вони здєбільшого кривлять душею. Адже насправді у джерелі їх цікавить винятково відбиття факту, події, процесу. Не йдеться про справжнє дослідження джерела з професійного погляду. Наративіст прагне суто до його препарування, вилучення з нього потрібної інформації в рамках свого дослідження.

Натомість джерелознавець зосереджений передусім на самому джерелі. Його дослідження спрямоване на з'ясування походження, побутування, зберігання. Але найголовніша увага прикута до вмісту джерела, досягнення його невичерпних глибин, осягнення самого контексту. В результаті цього так само отримується інформація, але зовсім іншого гатунку. За справедливим зауваженням О. Яся, «у світлі постмодерністських стратегій учений-гуманітарій постає і як автор-транслятор тексту, і як читач-інтерпретатор» [21, С. 35].

Гроно «спеціальних джерелознавств»

Маємо всі підстави стверджувати, що поряд із загальноновизнаним історичним джерелознавством існують менш відомі аналогічні науки / дисципліни в інших соціогуманітарних науках. Отже не тільки в лоні історії єдиної народилися джерелознавчі студії, хоча історія претендує саме на це. Впевнено почувається літературне джерелознавство, вже давно конституційоване в академічному дискурсі. Академічний Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка з 2004 р. видає фаховий щорічник «Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія». До проблем художньої літератури як джерела ще 1976 р. привертала увагу відома джерелознавиця Н. Миронець [22, С. 260]. А 1978 р. С. Білокінь захистив кандидатську дисертацію «Предмет та завдання літературного джерелознавства».

Можна стверджувати, що правове / юридичне джерелознавство вже стало предметом дослідження в межах правової галузі наук. У цьому напрямі працював, зокрема, дослідник пам'яток ранньомодерного часу К. Віслобоков [23—24]. Щоправда, правова наука має власне розуміння джерела. Туди, окрім пам'яток правової думки, потрапляють юридична практика і традиція: «Про джерела права говорять, перш за все, в сенсі факторів, які живлять появу і дію права. Такими виступають правотворча діяльність держави, воля народу і матеріальні умови життя суспільства. Про джерела права пишуть також в плані пізнання права і називають відповідно: історичні пам'ятники права, дані археології, чинні правові акти, юридичну практику, договори, праці юристів і т. д.» [25, С. 7].

Не буде зайвим згадати, що саме юристам завдячуємо першим науковим визначенням терміна «джерело» на теренах Російської імперії. Професор-правознавець із Казані М. Загоскін наприкінці ХІХ ст. сформулював таку універсальну для всіх наук формулу: «Під джерелом ми розуміємо все те, що може дати нам можливість пізнання істини, розкриття якого є предметом даної науки, оскільки мета будь-якого людського знання — відкриття істини. Виходячи з такого загального визначення, ми можемо окреслити поняття джерел історії даного народу як сукупність матеріалу, завдяки якому отримуємо ми можливість вивчати явища минулого життя цього народу в їх поступовому розвитку, і з'ясовувати закони, яким підпорядковувалося це останнє. Все те, що здатне послужити нам засобом до пізнання минулого життя народу — чи будуть це письмові оповідання, рукописні документи й акти, усні перекази, твори усної та писемної літератури, давні та сучасні народні звичаї, законодавчі пам'ятки, рештки

старовинного діловодства, речові пам'ятки (давні кургани, городища, могили, начиння, зброя, предмети одягу і прикраси тощо) — тим самим набувають значення джерела до пізнання історії даного народу» [26, С. 129—130].

Таке розгорнуте визначення, універсальне й конкретизоване щодо історії загальної та історії права зокрема, безперечно, заслуговує на увагу. Навіть попри те, що в ньому яскраво віддзеркалено позитивістський підхід до науки.

Такою ж мірою можемо говорити про існування філософського, мистецького, культурологічного джерелознавства. З останнього маємо монографію дослідниці історії музичної культури України Л. Корній, де знаходимо таке визначення музичного джерелознавства: «Спеціальна галузь музикознавства, у межах якої вивчаються джерела, методологічні принципи їх пізнання, теорія і методика їх застосування в музикознавчих дослідженнях, а також структура і функціонування джерельної бази на різних історичних етапах» [27, С. 6].

Мовознавство виглядає максимально наблизеним до джерелознавства. Мова — найвагоміша, обов'язкова складова насамперед писемних документів. Так само вона присутня у візуальних, речових пам'ятках, на монетах, печатках, гербах, зброї тощо. Виходячи з цього, мовознавиця Н. Пуряєва вирішила охрестити археографію, науку з більш ніж 200-річним минулим, «лінгвістичним єдиційним джерелознавством». Запропоноване нею визначення згаданого наукового напрямку виглядає так: «Галузь лінгвістики, завданням якої є вивчення і публікація пам'яток писемності мовознавчого типу» [28, С. 94]. Навряд чи доцільно дискутувати щодо обґрунтованості такої думки. Як і розмірковувати, що саме малося на увазі під «пам'ятками писемності мовознавчого типу». Адаже «Слово о полку Ігоревім» є водночас пам'яткою мови, літератури, історії, права, філософії, релігії, культури, військової справи та навіть зоології. Авторка посилалася на доробок мовознавців, зокрема авторів правил видання пам'яток української мови В. Німчука, М. Пещак, В. Русанівського. Такі напрацювання насправді дуже вагомі, засвідчують плідність синергетичних підходів у джерелознавстві загалом та археографії зокрема.

Отже маємо ціле гроно наук / дисциплін соціогуманітарної галузі знання, які ставлять перед собою суто джерелознавчі завдання. Кожна з них досліджує джерела (як специфічні, так і загальні) задля власних потреб. Поза сумнівом, кожна з них є складовою власної науки. Водночас марно сперечатися щодо їх спорідненості з джерелознавчою наукою. Адаже працюють вони над тим самим об'єктом, орють той самий переліг і тим самим плугом, утім збирають різні врожаї.

Джерела — сировина та гумус.

«Помічний» чи фундаментальний статус?

Але повернімося до найбільш знаного — історичного джерелознавства. Німецький історик Л. фон Ранке став натхненником і провідником «архівної революції» XIX ст. Він надзвичайно високо поцінював архівні документи, був навіть закоханим у них. Маємо його порівняння своїх відвідин джерельних сховищ із побаченнями, а власну працю там — зі пробудженням «чарівних сплячих кра-

сунь». При всьому тому берлінський професор називав досліджувані джерела «сирою рудою», з якої ще треба «отримати в результаті щире золото» [цит. за: 29, С. 60—61]. Іншим разом він казав, що, працюючи в бельгійському архіві, «самотужки прокладав тунель у цій копальні», і видобув «масу невідомого сирого матеріалу» [30, С. 357]. Ранке навіть відділяв історію-науку від історії-мистецтва, вважаючи дослідження джерел першою, а творення на їх основі історичних наративів — другою: «Історія відрізняється від усіх інших наук тим, що вона також є мистецтвом. Історія — наука у сенсі збирання, знаходження, розуміння (джерел — *Г. П.*); це мистецтво, тому що воно відтворює та зображує те, що знайдено і впізнано» [31, С. 33].

Відомий нідерландський історик і культуролог Й. Гейзинга свого часу висловився ще категоричніше, назвавши джерела «гумусом» історієписання [32, С. 7—77].

Можна стверджувати, що такий помітний, вторинний статус джерелознавства та всього комплексу наук із дослідження джерел, призначених лише видобувати «сировинний ресурс», міцно вкоренився у свідомість сучасних українських дослідників. Причому йдеться не лише про, скажімо так, рядових науковців. Відомі вчені, котрі присвятили своє життя віднайденню першоджерел в архівах, бібліотеках, музеях (Я. Дашкевич, О. Купчинський, М. Котляр та ін.), вели мову про джерела як «цеглини», «підмурок» для історичних побудов. М. Котляр навіть рішуче висловився щодо джерелознавчих наук: «[...] саме фактор допоміжності визначає, головним чином, роль і місце кожної з них в історичній науці» [33, С. 82].

Найостаннішим свідченням цього стала нещодавня стаття сфрагіста В. Перкуна. Він, з одного боку, справедливо дорікає, що «ми після тривалого затишшя (1970—1980-ті рр.) на тлі й так не надто дієвих традицій у цій ділянці знань, не обговоривши поняттєвий апарат, місію, роль, значення, методологію, завдання допоміжних історичних дисциплін, уже на порозі ХХІ ст. заговорили проблему, не аналізуючи її, не осмислюючи» [34, С. 192]. З іншого боку, автор, користуючись досвідом і термінологією переважно польської (частково чеської та німецької) науки, намагається остаточно закріпити в нашому гуманітарному наукознавстві ставлення до всього комплексу джерелознавчих наук як до помічних / допоміжних. Назагал стаття демонструє суперечливість авторських підходів. Наполягаючи на допоміжності, вторинності всіх джерелознавчих дисциплін, він водночас закликає їх вийти зі «своєрідного наукового гетто», зі замкнутого кола ілюстративності: «Насправді цінність кожної дисципліни полягає також у вмонтуванні результатів наукових пошуків у загальний культурно-історичний контекст. У такому підході печатка, герб, монета, генеалогічне дерево не буде “ілюстрацією”, а насамперед текстом, конкретним візуальним текстом, який інсталюється у часово-просторовий та причинно-наслідковий контекст. І умовою реалізації цього завдання виступає зміщення акценту: метою вивчення є не стільки предмет, скільки крізь призму предмета входимо в дослідження структур довгого тривання — економіки, політичної історії, соціальних страт,

демографії, категорій часу, ментальних структур, уяви, релігійної свідомості, психоісторії, культурних кодів» [35, С. 157]. Але саме «допоміжність» прирєкла їх на перебуванні в такому «гетто». Визнання самостійного статусу цих наук, у широкому контексті джерелознавства, надає єдину можливість здійснити те, до чого закликає фахівець.

Висловлюються також побоювання, що визнання самостійного статусу джерелознавчих наук може негативно вплинути на їх розвиток. Сфрагіст В. Гавриленко навіть стверджував: «[...] виділення допоміжних дисциплін в окреме ціле може призвести до відособлення їх від історичної науки, розірвати між ними органічні зв'язки і, врешті-решт, перетворить вивчення допоміжних дисциплін у самоціль» [36, С. 17].

Цілком очевидно, що це — лише безпідставні страхи. По-перше, нічого поганого не бачу, якщо дослідження джерел стане «самоціллю». Вони на це заслуговують. По-друге, новий статус усіх джерелознавчих наук не заперечує, а навпаки, сприятиме міждисциплінарним зв'язкам на новому, значно вищому рівні органічної співпраці фундаментальних наук.

На відміну від В. Перкуна, котрий веде мову загалом про всі «помічні» історичні дисципліни, ставляю перед собою інакше завдання. Воно полягає у спробі доведення самостійного, а не помічного статусу джерелознавства як окремої науки / циклу наук соціогуманітарного блоку. Такий цикл включатиме всі науки, пов'язані з дослідженням самого джерела. До речі, В. Перкун сам згадав наявні в німецькому (К. Бранді) та французькому (Ж. Гленіссон) наукознавстві тенденції до визнання всіх джерелознавчих наук основними, фундаментальними («Grundwissenschaften»). Також він зафіксував обговорення в Польщі в березні 2018 р. пропозиції закріпити за ними всіма узагальнену назву — джерелознавство [35, С. 197—198]. Але варто згадати і про конференцію в Німеччині на базі Мюнхенського університету ім. Людвіга — Максиміліана в лютому 2018 р. під промовистою назвою «Стан і перспективи розвитку фундаментальних історичних наук». К. Мерта у доповіді проаналізувала загальну ситуацію стосовно всіх історичних наук, окреслила дугу обговорення від виступу К. Бранді 1938 р. до дискусії 2015 р., констатувала критичність ситуації [37]. В Німеччині два роки тому друком вийшла колективна монографія, де декілька фахівців на загальному теоретичному рівні та конкретних прикладах порушують ту саму тему [38]. Це свідчить, що подібні ідеї не те що витають у повітрі, чекаючи на свій час, а вже вимагають конкретного втілення.

Тож ітиметься насамперед про джерело та його дослідження. А також не лише про історичне, а про загальне (теоретичне) джерелознавство і про науки, що нині є джерелознавчою складовою інших гуманітарних наук. Проблему внутрішньої структури самого джерелознавства поки залишаємо осторонь. Із цієї теми існують праці, на які можна послатися [див.: 39—40].

Унітарність джерела, кумулятивність дослідження: приклади

Легко побачити, що саме джерело, досліджене за допомогою історичного, літературного, культурологічного, мистецького інструментарію, методологічно лежить в основі такої синхронності. У сучасних умовах усвідомлення всеохопного значення сукупного наукового знання потрібно говорити про універсальність та / або навіть унітарність джерела. В такий спосіб формуються єдині засади для здійснення пошуку, здобуття, оцінювання й використання в різних соціальних практиках ретроспективних знань про саму людину та суспільство, створене нею. Будь-яка з наук, котрі трактують зазначену тематику, починається з окреслення й дослідження власної джерельної складової. Вона надзвичайно різноманітна та навіть строката. Але специфіка кожної окремої науки не суперечить вихідній унітарності цілої джерельної бази соціогуманітаристики. Пояснюється це дуже просто: будь-який артефакт, річ, пам'ятку літератури й мистецтва, скульптуру або гармату, церемонію та імпрезу тощо потрібно досліджувати в рамках відповідних конкретних наук. Проте джерело залишається тим самим, єдиним — різними є погляди на нього.

Вичерпне дослідження джерела (якщо таке взагалі можливо, адже джерело практично невичерпне) можна здійснити тільки шляхом поєднання зусиль, методології та інструментарію багатьох наук. Є всі підстави стверджувати, що джерело — продукт багатовимірної діяльності людського суспільства впродовж багатьох століть його існування. А тоді все, що виникло в минулому, можна розглядати як єдине величезне джерело, залишене людиною внаслідок свого існування на цій планеті. Дослідити його всебічно і ґрунтовно — основне завдання науки, адже без знання про реальні результати діяльності людини в минулому неможливо досягнути сьогодення та рухатися в майбутнє.

Джерелознавчий підхід у міждисциплінарних і компаративних дослідженнях відіграє інтегруючу роль, з огляду на спільність та єдність фундаментальної джерельної основи більшості наук. Також у рамках джерелознавчої теоретичної концепції, яка спрямована на всебічне розкриття інформаційного потенціалу джерела як продукту багатовікової цілеспрямованої діяльності людини у суспільстві, проявляються можливості перспективної взаємодії соціогуманітарних, природничих, точних наук. Ідеться про «компліментарність» досліджень, тобто про взаємне доповнення студій зі згаданих наук [41, С. 202—203].

На додаток до такої «компліментарності» варто вести мову також про компаративізм, який набуває дедалі більшого поширення в гуманітарних студіях. Дослідник історичної думки О. Ясь підкреслив таку тенденцію: «[...] в епіцентрі сучасних порівняльних сюжетів опинилися не тільки процеси, структури, спільноти, держави, масиви фактів, серії пов'язаних і непов'язаних між собою історичних подій, а й мовні протоколи та нарративні стратегії представлення минувшини. Навіть більше, порівняльні запити органічно ввійшли до дискурсивних практик і стратегій» [21, С. 35].

Дослідження джерела як єдиного цілісного (унітарного) феномена потребує застосування методології й інструментарію великого комплексу різноманітних наук до одного об'єкта дослідження. Наочним прикладом цього є широке залучення методів природничих і точних наук для різнопланового опрацювання артефактів, узагалі викопних решток та різноманітних залишків. Щобільше, джерелознавчий підхід у міждисциплінарних і компаративних практиках відіграє об'єднувачу роль, оскільки фундаментальна джерельна основа для більшості наук спільна, єдина. Настав час покласти на джерелознавство функцію комплексного міждисциплінарного історико-антропологічного та соціального вивчення такого феномена.

Одна й та сама пам'ятка є джерелом досліджень у полі різноманітних соціогуманітарних, а подеколи також точних, природничих наук. Скажімо, дослідження «Слова о полку Ігоревім» від кінця XVIII ст. здійснювалося з історичного, мовного, літературного, філософського, військового тощо боків. Але це не призвело до розв'язання наявних проблем, спричинених відсутністю першоджерела. Йдеться про його точне датування, встановлення авторства, назагал висновку щодо автентичності пам'ятки. Натомість залучення для того природничого інструментарію, здійснене зоологом М. Шарлеманем, здається, надає можливість поставити крапку у двохсотлітній дискусії [див.: 42]. Ефект від подібного кумулятивного дослідження достатньо високий.

Вочевидь необхідно наблизитися до комплексного міждисциплінарного історико-антропологічного й соціального вивчення такого феномена. Плідними можуть бути порівняльні дослідження джерела у суміжних сферах різних наук, що визнається сучасним наукознавством за пріоритетні.

Кумулятивний / синергетичний ефект від такого комплексного й порівняльного опрацювання джерел очевидний і дуже результативний. Достатньо послатися на тривалу (1966—2017 рр.) видавничу серію «Пам'ятки української мови». В її рамках спільними зусиллями фахівців Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Інституту мовознавства, Інституту української мови та Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України опубліковано 33 пам'ятки нашої історії, мови, літератури, релігії та культури XIII—XVIII ст. Упорядники (мовознавці В. Німчук, М. Пещак, В. Русанівський, В. Мойсієнко, І. Чепига, історики Г. Боряк, В. Поліщук, кодикологиня Л. Гнатенко та ін.) продемонстрували ставлення до таких пам'яток історії, культури, мови, релігійної думки, права як до цілісних / унітарних джерел, диференційований підхід до відтворення свідчень різних епох. Завдяки згуртованій праці фахівців різного гуманітарного профілю з їхнього дослідження згадана археографічна серія забезпечила всебічне розкриття специфіки українських джерел доби середньовіччя й ранньомодерного часу [див.: 43].

І навпаки. Вимушена відмова джерелознавців та археографів від співпраці з фахівцями-лінгвістами заважає розкриттю повного джерельного потенціалу документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі. Як відомо, січова козацька громада мала широкі контакти різного рівня з південними і східними сусідами. В декіль-

кох томах цього корпусного видання було опубліковано документи османсько-турецькою, чагатайською, кримськотатарською мовами. Проте через відсутність фахових перекладів зміст цих важливих документів не розкрито. Тож вони залишаються практично невідомими для наукової спільноти в Україні й за її межами.

Розширення методологічної складової та інструментарію джерелознавства дозволяє вивчати не лише, й навіть не стільки, фізичний «текст», як «ментальний контекст», підтекст джерела. Саме джерело незалежно від форми стає «текстом», який підлягає комплексному дослідженню. Йдеться не тільки про те, що «записано між рядками» пам'ятки. Наприклад, сфрагіст В. Перкун привертає увагу до проблеми тісних зв'язків змісту документа та печатки на ньому. Він демонструє, що окреме дослідження цих двох видів джерел непродуктивне: «Коли йдеться про печатку, то часто залишається поза увагою документ, який супроводжує печатка, а саме — не враховується його дипломатична складова: аналіз характеру документа, рівень його розвитку на момент виставлення на ньому сфрагісу, взаємин на лінії: **сігілюм — текст — простір документа** (виділення автора — Г. П.). Таким чином ми виключаємо з поля зору сфрагістики її дипломатичний аспект. Зрозуміти печатку як знак, і юридичний зокрема, можна тоді, коли сама печатка буде розглядатись у контексті розвитку документа» [44, С. 36].

Печатки з княжими знаками несли, окрім юридичної, функцію ідентифікації їхніх власників шляхом невербальних засобів — зображення знаків та емблем, патрональних святих тощо. Подібні знаки вербалізувалися лише шляхом знання й розуміння індивідом сталих у минулому суспільних комунікацій. Йдеться про комплекс таких знаків і символів, які оточували людину. Причому печатка, на відміну від письмового документа, що міг бути створений постфактум, пізніше редагований і виправлений, віддзеркалювала події, так би мовити, «в реальному часі». «Печатка наче консервує подію у часовій капсулі», — як справедливо зазначив сфрагіст О. Алфьоров [45, С. 21].

Аналогічні властивості мали князівські вірчі знаки, що видавалися дружинникам при виконанні ними доручень володаря, свинцеві молівдовули, які привішували до грамот тощо.

Окрім того, печатка разом зі своїм оточенням (матеріал, зображення, віск, нитки для привішування) набуває ознак витвору мистецтва. Відповідно, вона має оцінюватися з естетичного та мистецького поглядів, із використанням мистецтвознавчого інструментарію. Утім, це рівною мірою характерно і для писемних джерел, артефактів, зброї, знарядь праці, монументальних й інших речових джерел.

Епіграфічні пам'ятки, печатки, монети, монументальний живопис, архітектурні об'єкти тощо — всі ці матеріальні речі від античності й до сучасності завжди мали в основі, окрім необхідної функціональності та естетичності, ще й інформаційно-меморіальну складову. Тому все те, що пов'язано з людиною, має перспективи стати важливим джерелом для комплексних соціогуманітарних досліджень. Чим менше збереглося від різних епох писемних пам'яток, тим більшого значення в інформаційному плані для дослідника набувають джерела візуальні, невербальні — живопис, архітектура, графіті, діпінті, монети, медалі, печатки.

Наприклад, оформлення декоративного убрання християнського храму завжди мало в основі складений канон, який отці церкви називали «Біблією для неписемних». В ілюстративному невербальному полі до вірян доносилося те, чого вони не могли прочитати. Проте монументальний живопис ставав зрозумілим тільки в комплексі з розповіддю священника, переживаннями слухачів. Останні нерідко доповнювали цей сакральний простір додатковими джерельними складовими — видряпували на стінах храму графіті. В них молилися, пояснювали сюжети зображення, малювали карикатури, додавали підрахунки тощо. Так формувався своєрідний духовний світ, який лежав в основі мотивації їхніх учинків, дій. Французький історик Ж. Ле Гофф говорив про віддзеркалення образно-уявних і символічних вимірів середньовіччя в монументальних джерелах: «Про символічне можна говорити лише тоді, коли йдеться про причетність певного досліджуваного об'єкта до глибинної системи цінностей — історичної або ідеальної. Французькі королі з королівських порталів кафедральних соборів є актуалізацією царів Юдеї (або ж навпаки). Готична скульптура жінки з зав'язаними очима є емблемою синагоги» [14, С. 4].

Ж. Ле Гофф привертав увагу також до образно-уявного сенсу всіх середньовічних джерел, починаючи з писемних. Він писав, наполягаючи на необхідності всебічного їхнього дослідження: «Документи, з якими працює історик, можуть, безперечно, нести відбиток образного мислення. Навіть найпрозаїчніша як за своєю формою, так і за своїм змістом грамота може прочитуватися в образних категоріях. Пергамент, чорнило, письмо, печатки тощо дають щось більше, аніж просто уявлення про культуру, адміністрування, владу. Образні категорії писаного документа не такі самі, як образні категорії усного мовлення, пам'ятника, малюнка. Формули вступної частини документа, завершальної його частини, датування, список свідків, не кажучи вже про самий текст, не менш, ніж описані в ньому конкретні ситуації, відбивають образні уявлення про владу, суспільство, час, правосуддя тощо» [14, С. 5].

Те саме стосується монет, які слугували засобом візуалізації легітимності правителя, а нині подеколи виявляються єдиним джерелом інформації про нього.

Зміна поколінь, що тягла за собою істотні видозміни світосприйняття, часто призводила до втрати або ж до хибного розуміння комунікативно-меморіальної функції речей. Вони розглядалися уже з інших позицій, у зовсім відмінній системі ідейних координат та цінностей. Це явище є закономірним розвитком історичного процесу, який викликав занепад саме вербальної складової матеріальних комунікацій. До нашого часу збереглася тільки матеріальна складова. Проте джерелознавство повинно повернути до наукового дискурсу такий вагомий компонент. Тут варто говорити про засвоєння даною наукою герменевтичної методології й інструментарію. Те, що зазвичай називається історичною герменевтикою, насправді є герменевтикою джерелознавчою [див.: 46—47].

Нагальним завданням сучасного дослідника є пошук тієї втраченої вербальної складової, яка надає мову мовчазним пам'яткам архітектури, монументального живопису, зброї, печаткам, монетам, гербам, графіті тощо саме в тих категоріях, які

були зрозумілими їх сучасникам. Звичайно, такий підхід може стати продуктивним лише у випадку, коли дослідник застосує міждисциплінарний інструментарій. Варто згадати й дані точних наук, таких, як фізика, хімія, математика. Цінними є результати наукової реставрації, рентгенівського аналізу та інших фізичних процедур, яким піддаються артефакти, застосування спектрального аналізу до матеріалів, з яких виготовлені речові джерела тощо. За такого комплексного міждисциплінарного підходу розрізнені та, на перший погляд, малопов'язані між собою пам'ятки створюють загальнокультурний історичний контекст, який дозволяє робити ширші висновки й узагальнення в галузі соціогуманітарного знання.

Саме такою міждисциплінарною наукою покликано стати джерелознавство у своєму широкому контексті — не прикладний, а саме його фундаментальний теоретичний напрям, що має розробити загальні форми та методи використання різних видів джерел у не менш різноманітних напрямках наукових студій у галузі соціогуманітаристики.

Сучасні обрії й виклики

Відновлення державної незалежності України 1991 р. заклало сприятливі умови для повноцінного розкриття джерельної бази минулого та сучасного нашої країни. Національні джерела потребують очищення від фальсифікацій, спотворень, ідеологічних нашарувань, яких зазнали за імперських і радянських часів. Створюється сприятлива атмосфера для розвитку власне українського джерелознавства, поза російською імперською парадигмою зверхності, винятковості, провіденціалізму. Тому серед актуальних проблем його подальшого розвитку на перше місце висувається необхідність позбавлення від провінційності, меншовартості, другосортності, що нав'язувалися впродовж XIX та XX ст. Нагальною є потреба в теоретико-методологічних дослідженнях із джерелознавства з урахуванням усіх досягнень науки в Україні та за її межами.

Подальший розвиток джерелознавчої науки також стикнувся з сучасними викликами глобального інформаційного суспільства, що призводять до справжнього «інформаційного вибуху». Стався черговий «поворот» у гуманітарних науках, практично досі не оцінений [див.: 48].

Перший із таких викликів визначений надзвичайними масштабами наповнення самої джерельної бази. Про події X—XIII ст. на сучасних українських землях, наприклад, розповідає дуже обмежена кількість писемних, певна група монументальних і зображувальних, помірна кількість речових джерел. Натомість події недавнього минулого й особливо сучасності віддзеркалено у справжньому всесвіті писемних, аудіовізуальних, віртуальних, монументальних, речових, усних, цифрових джерел.

Із цим пов'язаний другий виклик, спричинений значною трансформацією видового репертуару джерел. Вони дедалі більше набирають незвичної для класичного джерелознавства форми. Це величезні за обсягом і практично неосяжні за змістом комплекси статистично-облікових джерел, різноманітна пла-

ново-звітна документація, офіційні бази даних, різноманітні реєстри (виборців, військовозобов'язаних, власників майна, платників податків, отримувачів банківських кредитів тощо). В них закодована значна інформація, практично недоступна для дослідження усталеним у минулих століттях інструментарієм історичного джерелознавства.

Згаданий інструментарій можливо було застосовувати для дослідження об'єктів, що мають фізичний опис. Натомість нині існують об'єкти (джерела) з описом віртуальним, а навіть ментальним. Джерелознавству ХХІ ст. потрібно зосередитися на методології та інструментах опрацювання саме таких носіїв ретроспективної й сучасної інформації.

Третій виклик пов'язаний із сучасним станом загального наукового знання. Модерні тенденції розвитку соціогуманітаристики змушують розширювати її джерельну базу. З другої половини ХХ ст. європейська та північноамериканська історіографія опанувала цілий спектр нових методологічних підходів, як-от лінгвістичний, культурний, антропологічні повороти, постпозитивізм і постмодернізм, культурна історія, глобальна та мікроісторії, історія повсякдення, гендерна, усна історія, дослідження історичної пам'яті тощо. Кожен із таких напрямів базується на специфічних джерелах, котрі, як правило, раніше залишалися поза увагою дослідників. Або ж надає можливості іншого прочитання, усвідомлення і трактування вже відомих джерел. Це змушує розширювати джерельну базу, розглядати як джерело всі залишки людської діяльності. Це вимагає оновлення методологічних підходів до їх пошуку й аналізу, розробки нових методів інтерпретації [див.: 49]. Важливими, особливо в новій соціальній та економічній історії стали квантитативні методи, що в українській соціогуманітаристиці застосовуються поки що вкрай рідко.

Від часу появи інноваційної праці Е. Ле Руа Ладюрі (1967, 1983, 2004 pp.) [50], поняття «джерела» поширюються також на неантропогенні (фізичні, природні) явища і процеси. Їх істотний вплив на людину змушує нас до такого розширення його змістового наповнення. Окрім традиційного радіокарбонowego аналізу й дендрохронологічної методики, все ширше для збільшення поля джерелознавчих досліджень застосовуються дані рентгенівських обстежень, інформація ДНК, висновки судової та медичної експертизи, астрономічні спостереження. Важливим джерелом для особистісних досліджень є судово-психіатричні методи, наприклад аналіз почерку (графологія); медичні картки, історії хвороби, що зумовлює залучення до джерелознавчого аналізу також медичних знань. Таким чином джерелознавець уже змушений володіти певним інструментарієм точних і природничих наук.

Особливого підходу вимагають джерела усної історії. Фахівці визначають їх як «дію із запису розмови з людьми, які оповідають щось цікаве, та подальший аналіз їхніх спогадів про минуле» [51, С. 6]. Своє завдання шотландська дослідниця Л. Абрамс якраз бачила в тому, щоб перетворити таку практику на наукову теорію. У центрі згаданої науки лежить інтерв'ю — як джерело й водночас комунікативна дія, котра «вимагає, щоб ми знайшли шляхи розуміння не лише того, **що** (тут і далі виділення в оригіналі — *Г. П.*) сказано, але також **як** воно сказано, **чому** воно

сказане і що це означає» [51, С. 6]. Отже джерело усної історії — інтерв'ю. Його всебічне дослідження стає основним завданням науки. Але не тільки.

Засадничою особливістю усноісторичних джерел є різноманітна форма (письмові, аудіовізуальні записи інтерв'ю), залежність від поставлених питань та самої атмосфери опитування, унікальність змісту, потреба у спеціальній підготовці інтерв'юера, який водночас виступає співтворцем джерела та його інтерпретатором, специфічні засоби його розшифрування. Щобільше, піонери усноісторичних досліджень на пострадянському просторі вважають за джерело саму практику створення інтерв'ю: «[...] вона стала не тільки поширеним методом польової роботи, застосовуваним у рамках різноманітних дисциплін і напрямків соціогуманітарного знання, але й важливим джерелом для аналізу найширшого спектра питань, орієнтованих на вивчення як колективних і групових структур та процесів, так і приватного, особистісного досвіду, індивідуалізованих стратегій і практик» [52, С. 173].

Така констатація повною мірою підкреслює наявність проблемного поля в усноісторичному джерелознавстві. Привертає увагу той напрям конструювання історії на базі усних свідчень очевидців, який називають наративним або текстуальним. В основі його, за визначенням фахівців, вивчення самого оповідання свідка, «його мови, тематичних і сюжетних характеристик, послідовності й асоціативного ряду викладених подій і епізодів» [52, С. 181]. Очевидним видається, що наукова критика усноісторичних джерел ще далеко не так розвинена, як традиційних.

Поява та повсюдне поширення найсучасніших цифрових джерел стало для джерелознавства, насамперед вітчизняного, повною несподіванкою. Можна стверджувати, що цей феномен ще взагалі не усвідомлено. Досі не маємо його визначення, як і методологічного окреслення специфіки такого виду джерел [див.: 53]. Натомість вона очевидна: віртуальна, а не фізична форма самого джерела, потенційна нестабільність у цифровому середовищі, легка вразливість, можливість втручання у вміст джерела, причому часом навіть неусвідомлена, зміни форми, повна залежність від технічних засобів відтворення тощо. Ще не розв'язана проблема, чи є самі згадані раніше інформаційно-пошукові системи, які містять у собі різноманітні дані та інструментарій здійснення пошуку, також певним видом цифрових джерел? Або ж слід уважати їх суто довідковими, помічними системами, єдине призначення котрих — полегшення пошуку змістовної інформації.

Не можна обійти увагою проблему нового прочитання, нового погляду на, здавалося б, давно відомі писемні документи. Насамперед ідеться про актові судові джерела, які у другій половині ХІХ ст. вважалися найправдивішими, неспростовними, такими, що за визначенням не вимагали глибокої наукової критики. В. Антонович, котрий тоді опублікував чи не найбільшу кількість подібних документів, практично не застосовував до них свого критичного інструментарію, відточеного на інших видах джерел. Сучасники підтримували його. Наприклад, С. Томашівський пояснював ситуацію тим, що таке джерело, як офіційні акти, нібито взагалі не потребує критики: «Антонович уживає передівсім актового матеріалу, який найменше з усіх родів жерел вимагає попере-

днього критичного оброблення, бо належить уже своїм характером до найпевніших (акти самі себе багато контролюють)» [19, С. 51].

Із погляду сучасного джерелознавства подібна заява виглядає просто наївною. В науці не може бути зон поза критикою. Відповідно, у джерелознавстві — джерел, котрі не потрібно оцінювати з позиції їх об'єктивності чи автентичності, завдань створення. Це повною мірою стосується офіційної, у цьому випадку актової, документації. Таку думку доводить на власному багаторічному досвіді вивчення ранньомодерних судових актів Н. Старченко. Вона визначає судовий акт «непевним свідком». Отже це не беззастережний відбиток реальності, а змагальний джерельний конструкт, у створенні якого рівною мірою брали участь сторона звинувачення та захисту, а також діловодна служба, яка фіксувала судовий процес [54].

Інноваційного підходу вимагають також такі традиційні, стабільні артефакти, як, наприклад, зброя. Існують дослідження артилерії, арсеналу важкого озброєння, здійснені зброєзнавцем О. Мальченком. У його монографії з промовистою назвою «Інформаційний потенціал гарматних стволів XV — початку XIX ст.» зазначено, що для дослідження обрано «власний варіант історичного джерела, переповненого антропологією — вогнепальну артилерію XV — початку XIX ст. Її інформаційний потенціал і буде об'єктом нашого дослідження, явищем, суто мисленневою конструкцією, яка проявляється у цілком конкретних (предметних) речах, здатних для прочитання, обчислення та вимірювання (матеріал, форма, емблеми, епіграфіка і декор)» [55, С. 5]. Автор визначає специфіку джерельного вмісту предмета дослідження: «Оскільки гармати — феномени доволі “мовчазні”, то вони, переважно, позбавляють нас необхідності інтерпретації брехні документального джерела. Хоча давня гармата, особливо декорована, також, без сумніву, може вважатися “хитрим текстом”. У такому сенсі ця робота — спроба систематизації й інтерпретації джерельного тексту гармат» [55, С. 6].

Виклики воєнного часу

Змушений говорити про ще один, політичний чи навіть воєнний виклик сьогодення. 10-літня війна з Росією довела, що джерелознавство перебуває зовсім не на маргінесі актуальних проблем. Йому визначено місце у самому осерді нинішнього конфлікту між істиною та брехнею, правом справедливості і правом брутальної сили, демократією й тоталітаризмом. Адже ця війна ведеться не тільки за територію, незалежність, демократію. Це також війна за історію, за усвідомлення минулого та конструювання майбутнього.

Глибоко проаналізовано всі аспекти впливу війни за свободу проти насилля у статті В. Смолія та О. Яся. Позначені там і проблеми спеціально джерелознавчого сенсу. Зокрема йдеться про «очевидне звуження культурного простору гуманітарія внаслідок обмеженого доступу» до національних інформаційних ресурсів, абсолютну недоступність архівних, бібліотечних, музейних скарбів країни-агресорки — тих скарбів, які впродовж кількох століть цілеспрямовано вивозилися з України. Влучно окреслено також протилежний процес: «[...] російсько-україн-

ська війна є війною цифрової, мережевої, віртуальної доби. Вона кидає новітні виклики на полі історичного джерелознавства, архівістики, бібліотеко- й документознавства, у низці інших сфер. Навіть більше, евристичні програми гуманітаріїв волею-неволею мають залучати найширше коло електронних джерел і веб-ресурсів, а також запропонувати новітні прочитання й інтерпретації відомих текстів, що вже досить давно циркулюють у науковому обігу. Це видається очевидним трендом на тлі ускладнення та обмеження доступу до джерельних комплексів» [56, С. 64].

Відомі науковці підбили загальний підсумок: «[...] воєнний час гостро потребував дослідницькі стратегії та методики на ниві джерелознавства і спеціальних галузей історичної науки, пов'язані з реагуванням на виклики цифрової й віртуальної сучасності, як-от циркуляція, кодифікація е-версій джерел, введення веб-елементів до наукового апарату, своєрідна технізація та віртуалізація наукової мови тощо» [56, С. 65]. А також підкреслили: «Зазначені виклики та проблеми з особливою гостротою постали перед українською соціогуманітаристикою воєнної доби, позаяк феномен інтерсуб'єктивності й інтерактивності соціальних мереж як масових комплексів е-джерел сполучився з очевидними ворожими діями у Всесвітній мережі. Це виявляється в спотворенні й фальсифікації дописів і візуальних свідчень, інформаційних вкиданнях (фейки) тощо. Такою є багатоманітна та жорстока реальність російсько-української війни як масової війни цифрової, віртуальної, інформаційної та глобальної доби» [56, С. 65].

Виклики воєнної доби та цивілізаційного протистояння у царині джерелознавства проявляються, крім того, в археографічній практиці. Разом із військами Росія кидає в бій проти України опубліковані джерела, завдання яких — виправдання агресії. Минулого року, наприклад, був оприлюднений збірник джерел під назвою «Об историческом единстве русских и украинцев: Документы». Його надзавданням було проілюструвати історичними джерелами тези відомої статті президента РФ В. Путіна з такою самою назвою. Спроба виявилася невдалою, незграбною, навіть абсурдною за визначенням. Відома в археографії ситуація, що називається «опір матеріалу», призвела до того, що наведені у збірнику джерела здебільшого ніяк не підтверджували згадані тези, мали до них дуже опосередковане відношення, або навіть засвідчували протилежне. До того ж видання стало прикладом рідкісного сервілізму російських археографів, нечуваного навіть за сталінської доби. Кожен розділ цього псевдонаукового збірника відкривається тезою зі статті очільника Російської Федерації, яку мали підтверджувати наведені джерела.

Така ситуація засвідчує, що наші археографи мають вести бій з агресором на такій ділянці. Фахівці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України доводять це своєю практикою. Достатньо лише згадати підготовлені останнім часом збірники документів, які змістовно підважують імперську міфологему «Новоросії» [57—58].

Отже роль джерелознавства на сучасному етапі — не лише суто наукова. Агресор зазіхає не просто на наші території. Об'єктом його нападів стають також наші джерела, які він знищує, грабує, спотворює, намагається використати проти нас. Тому ведемо бої за джерела. Маємо академічними засобами дати рішучу відповідь.

Нагальні потреби

Всього наведеного, на мій погляд, цілком достатньо для того, щоб спростувати поширену думку з визнанням за джерелознавством статусу «допоміжної дисципліни». Навпаки, згадана наука належить до числа формуючих, визначальних, фундаментальних наук соціогуманітарного циклу. Джерелам, які становлять основу будь-якого дослідження в усьому їх колі, варто відвести роль не «сировини», а головного, фундаментального компонента таких досліджень. Джерело потребує, з одного боку, визнання своєї унітарності незалежно від того, інструменти яких наук запроваджено для його вивчення. З іншого боку, вкрай необхідним стає його вивчення з найрізноманітніших сторін, часом навіть неочікуваних. Об'єднання задля цього методології та інструментарію не лише соціогуманітарних, але й точних, природничих наук здатне інспірувати кумулятивний ефект, спрямований на максимальне розкриття вмісту і значення джерела. Роль сучасного джерелознавства, таким чином, полягає в максимальному застосуванні напрацювань різних наук до дослідження свого об'єкта; засвоєнні новітніх та інноваційних підходів до традиційних і нетрадиційних джерел; визнанні існування у джерелі не тільки матеріальної, але й нематеріальної складової (ментальний підтекст) із можливістю її розкриття; зосередженні на специфіці дослідження сучасних цифрових джерел і джерел у цифровому форматі; запровадженні новітніх цифрових технологій для найповнішого розкриття інформаційного потенціалу джерел.

Наприкінці наведу знакову, на мою думку, цитату з наукознавчої праці нідерландського фахівця Р. Бода: «На історію гуманітарних наук можна дивитися як на постійні пошуки принципів і моделей, як і їхньої формалізації — як ми це зробили в цій книжці, але й як на постійний процес звільнення від нав'язаних рамок мислення» [59, С. 331]. Саме таке завдання — пошуку принципів і нових моделей, звільнення від нав'язаних традиційних рамок усвідомлення джерелознавства як помічної історичної дисципліни — намагається виконати ця стаття. За всієї поваги до колег-істориків закликаю відмовитися від свого «історичного імперіалізму» (термін А. Аджепонга [2]) по відношенню до джерелознавства, погодитися визнати його самостійною та, більш того, фундаментальною наукою гуманітарної галузі знання.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Busel, V.T. (Ed.). *Velykyj tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoj movy*. Kyiv; Irpin, 2005 [in Ukrainian].
[Великий тлумачний словник сучасної української мови. В.Т. Бусел (уклад., гол. ред.). Київ, Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.]
2. Adjepong, A. Historical Imperialism in Science: A Theory of the Relations between History and Other Disciplines. *International Journal of History and Cultural Studies*. 2018. 4 (1): 10-46.
3. Dahlmann, F.C. *Quellenkunde der deutschen Geschichte nach der Folge der Begebenheiten für eigene Vorträge des deutschen Geschichte*. Göttingen: Dieterichsche Buchhandlung, 1830. 69 S. [in German].

4. Schlözer, A.L. Probe russischer Annalen. Bremen; Göttingen: Verlage G.L. Försters, 1768. 235 S. [in German].
5. Schlözer, A.L. Нестор. Russische Annalen in ihrer Slavonischen Grund Sprache: verglichen, übersetzt und erkläret von August Ludwig Schlözer D. Hofrath und Professor in Göttingen. Thl. 1: Allgemeine Einleitung in die alte Russische Geschichte, und in die Nordische Geschichte überhaupt. Göttingen: Heinrich Dieterich, 1802. 143 S.; Thl. 2: Rußlands VorGeschichte. Entstehung des russischen Stats. Erster GrosFürst Rurik, bis zu dessen Tod im J. 879. Allgemeiner Plan, die russische Annalen kritisch zu behandeln. Göttingen: Heinrich Dieterich, 1802. 374 S.; Thl. 3: Oleg, vom J. 879-913; zweiter GrosFürst und zweiter Stifter des Russischen Reichs. Göttingen: Heinrich Dieterich, 1805. 368 S.; Thl. 4: Igor, dritter GrosFürst, vom J. 913-945. Göttingen: Heinrich Dieterich, 1805. 179 S.; Thl. 5: Die heil. Olga, ReichsVerweserin; der IVte GrosFürst Sviatoslav, und der Vte Jaropolk: zusammen vom J. 945 bis 980. Göttingen: verlegt von Vandenhoeck und Ruprecht, 1809. 251 S.[in German].
6. Nestor. Russkie letopisi na drevleslavenskom jazyke, slichennye, perevedennye i obavlennye Avgustom Ludovikom Shletserom. Ch. 1. Saint Petersburg, 1809. 476 s. [in Russian]. [Нестор. Русские летописи на древнеславенском языке, сличенные, переведенные и объясненные Августом Лудовиком Шлецером. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1809. 476 с.].
7. Semler, J.S. Versuch den Gebrauch der Quellen in der Staats- und Kirchengeschichte der Mittler Zeiten zu erleichtern. Halle: J.J. Gebauer, 1761. 160 S. [in German].
8. Polishchuk, V.V. Nevidomyi namisnyk kyivskykh voevod Semen Hrynkovych ta analiz aktu na prodazh s. Hlevakhy Sviato-Mykhailivskomu Zolotoverkhomu monastyriu v 1563 r. *Ukrainskyi arkhеографічний shchorichnyk: Nova seria*. Kyiv. 2020. 23/24: 165-202 [in Ukrainian]. [Поліщук В.В. Невідомий намісник київських воєвод Семен Гринькович та аналіз акту на продаж с. Глевахи Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирю у 1563 р. *Український археографічний щорічник: Нова серія*. Київ, 2020. Вип. 23/24. С. 165—202].
9. Antonovych, V.B. Kurs lektsii z dzhereloznavstva 1880—1881 / O. Vasyliuk (upor.), I. Butych (nauk. red.) Kyiv, 1995 [in Ukrainian]. [Антонович В.Б. Курс лекцій з джерелознавства 1880—1881. О. Василюк (упор.), І. Бутич (наук. ред.). Київ, 1995. 108 с.].
10. Antonovych, V.B. Lektzii z dzhereloznavstva. M.P. Kovalskyi (red.). Ostroh; New York, 2003 [in Ukrainian]. [Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства. М.П. Ковальський (ред.). Острого, Нью-Йорк, 2003. 382 с.].
11. Melnyk-Antonovych, K.M. Do vydanna 1 tomu tvoriv V. Antonovycha. *Antonovych V. Tvory*. K.M. Melnyk-Antonovych (red.). T. 1. Kyiv, 1932: XLIX—L [in Ukrainian]. [Мельник-Антонович К.М. До видання 1 тому творів В. Антоновича. *Антонович В. Твори*. К.М. Мельник-Антонович (ред.). Т. 1. Київ: ВУАН, 1932. С. XLIX—L].
12. Ikonnikov, V.S. Opyt russkoj istoriografii. T. 1. Kn. 1. Kiev, 1891 [in Russian]. [Иконников В.С. Опыт русской историографии. Т. 1. Кн. 1. Киев, 1891. 880 с.].
13. Bohdashyna, O.M. Pozytyvizm v istorychnii nauči v Ukraini: suchasni obrazy klasychnoi modeli istoriopysannia. *Mat. krugloho stolu (Kharkiv, 29.11.2016)*. Kharkiv, 2016: 5-12 [in Ukrainian]. [Богдашина О.М. Позитивізм в історичній науці в Україні: сучасні образи класичної моделі історіописання. *Мат. круглого столу (Харків, 29.11.2016)*. Харків, 2016. С. 5—12].
14. Le Goff, Zh. Seredniovichna uava. Esei. Lviv, 2007 [in Ukrainian]. [Ле Гофф Ж. Середньовічна уява. Есеї. Львів: Літопис, 2007. 348 с.].

15. Langlois, Ch.-V., Seignobos Ch. Introduction aux études historique. Paris: Ed. Kimé, 1992. 284 p. [in French].
16. Bezdrabko, V.V. Do pytannia evolutsii nauky pro dokument, abo Odyn suzhet z istorii dzhereloznavstva ta formuvannia peredumov dokumentoznavstva. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia*. Kyiv, 2011. 1: 8-16 [in Ukrainian].
[Бездрабко В.В. До питання еволюції науки про документ, або Один сюжет з історії джерелознавства та формування передумов документознавства. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. Київ, 2011. № 1. С. 8—16].
17. Febvre, L. Combats pour L'Histoire. Paris: Libr. Armand Colin, 1992. 520 p. [in French].
18. August Ludwig Schlözer's öffentliches und privat-Leben, von ihm selbst beschrieben. Erstes Fragment. Aufenthalt und Dienste in Russland, von J. 1761 bis 1765. Literar-Nachrichten von Russland in jenen Jaren. Göttingen, 1802. 314 S. [in German].
19. Tomashivskiy, S. Volodymyr Antonovych. Yoho dialnist na poli istorychnoi nauky (z nahody yuvileiu). Lviv, 1906 [in Ukrainian].
[Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (з нагоди ювілею). Львів: Друк. НТШ, 1906. 60 с.].
20. Hrushevskiy, M. Volodymyr Antonovych. Osnovni idey yoho tvorchosti i diialnosti. *Hrushevskiy M. Tvory: u 50-ti tomakh*. Lviv, 2007. T. 8. M. Kapral, V. Feloniuk (upor.) [in Ukrainian].
[Грушевський М. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності. *Грушевський М. Твори: у 50 т.* Львів, 2007. Т. 8. М. Капраль, В. Фелонюк (упор.). 756 с.].
21. Yas, O. Komparatyvni istorii: instrumentalni mozhlyvosti, porivnialni perspektyvy ta piznavalni limity: Analit. zapyska. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Ясь О. Компаративні історії: інструментальні можливості, порівняльні перспективи та пізнавальні ліміти: Аналіт. записка. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 50 с.].
22. Myronets, N. Dzherela istorychnoi pam'iaty. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Миронець Н. Джерела історичної пам'яті. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2008. 400 с.].
23. Vislobokov, K.A. Problemy dzhereloznavstva istorii ukrainskoho prava. *Arhivy Ukrainy*. Kyiv, 2002. 1-3: 24-34 [in Ukrainian].
[Віслобоков К.А. Проблеми джерелознавства історії українського права. *Архіви України*. Київ, 2002. № 1-3. С. 24—34].
24. Vislobokov, K.A. Do pytania pro kontseptualni osnovy dzhereloznavstva istorii prava. *Pravova derzhava: Shchorichnyk nauk. prats*. Kyiv, 2010. 21: 33-44 [in Ukrainian].
[Віслобоков К.А. До питання про концептуальні основи джерелознавства історії права. *Правова держава: Щорічник наук. праць*. Київ, 2010. Вип. 21. С. 33—44].
25. Borshchevskiy, I.V. Forma (dzherelo) prava: teoretychno-pravova sutnist poniattia. *Pravova derzhava*. Odesa, 2006. 21: 6-11 [in Ukrainian].
[Борщевський І.В. Форма (джерело) права: теоретично-правова сутність поняття. *Правова держава*. Одеса, 2016. № 21. С. 6—11].
26. Zagoskin, N.P. Istoria prava rossiyskogo naroda: Lektsii i issledovaniya po istorii russkogo prava. T. 1. Kazan, 1899 [in Russian].
[Загоскин Н.П. История права российского народа: Лекции и исследования по истории русского права. Т. 1. Казань, 1899. 528 с.].
27. Kornii, L. Dzhereloznavstvo istorii ukrainskoi muzychnoi kultury. Kyiv; Nizhyn, 2019 [in Ukrainian].
[Корній Л. Джерелознавство історії української музичної культури. Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського; Ніжин, 2019. 312 с.].

28. Puriaeva, N.V. Ukrainske lnhvystychnе edytsiine dzhereloznavstvo. *Ukrainska mova*. 2019. 2: 94-105 [in Ukrainian].
[Пуряева Н.В. Українське лінгвістичне едиційне джерелознавство. *Українська мова*. 2019. № 2. С. 94—105].
29. Boldt, A.D. Leopold von Ranke: A Biography. Routledge; London; New York, 2019. 379 p.
30. Ranke, L. Neue Briefe. B. Hoef, H. Herzfeld (ed.). Leipzig; Frankfurt am Main, 1949. XXXII, 778 S. [in German].
31. Ranke, L. The Theory and Practice of History. G.G. Iggers and K. von Moltke (ed.). W.A. Iggers, K. von Moltke (trans.). Indianapolis; New York: Bobbs-Merril Co., 1973. 522 p.
32. Huizinga, J. Aufgaben der Kulturgeschichte. *Wege der Kulturgeschichte. Studien von J. Huizinga*. München: Drei Masken Verlag, 1930: 7-77 [in German].
33. Kotliar, M.F. Dopomizhni istorychni dystsypliny na suchasnomu etapi rozvytku istorychnoi nauky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Kyiv, 1974. 2: 81-88 [in Ukrainian].
[Котляр М.Ф. Допоміжні історичні дисципліни на сучасному етапі розвитку історичної науки. *Український історичний журнал*. Київ, 1974. № 2. С. 81—88].
34. Perkun, V. Dopomizhni istorychni dystsypliny: pidsumky ta perspektyvy studii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Kyiv, 2021. 5: 191-202 [in Ukrainian].
[Перкун В. Допоміжні історичні дисципліни: підсумки та перспективи студій. *Український історичний журнал*. Київ, 2021. № 5. С. 191—202].
35. Perkun, V. Dopomizhni istorychni dystsypliny: pidsumky ta perspektyvy studii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Kyiv, 2021. 6: 151-164 [in Ukrainian].
[Перкун В. Допоміжні історичні дисципліни: підсумки та перспективи студій. *Український історичний журнал*. Київ, 2021. № 6. С. 151—164].
36. Havrylenko, V. Shliakh do sphrahistyky. A. Hrechylo (nauk. red., upor.) Kyiv; Lviv, 2014 [in Ukrainian].
[Гавриленко В. Шлях до сфрагістики. А. Гречило (наук. ред., упор.). Київ; Львів, 2014. 328 с.].
37. Wozniak, Th. Stand und Perspektiven der Historischen Grundwissenschaften. URL: <https://www.hsozkult.de/conferencereport/id/fdkn-126340> [in German] (дата звернення: 15.10.2023).
38. Doublier, E., Schulz, D., D. Trump (Hg.). Die Historischen Grundwissenschaften Heute: Tradition — Methodische Vielfalt — Neuorientierung. Wien; Köln; Weimar: Böhlau verl., 2021. 223 S. [in German].
39. Voitsekhivska, I.N. Struktura istorychnoho dzhereloznavstva: tradytsii ta suchasni problemy. *Arkhivoznavstvo. Arkheohrafiia. Dzhereloznavstvo: Mizhvidomch. zb. nauk. prats*. Vyp. 3: Dzhereloznavchi dystsypliny. Kyiv, 2001: 255-270 [in Ukrainian].
[Войцехівська І.Н. Структура історичного джерелознавства: традиції та сучасні проблеми. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомч. зб. наук. праць*. Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. Київ, 2001. С. 255—270].
40. Kalakura, Ya.S. Struktura spetsialnykh istorychnykh dystsyplin yak pidsystema istorychnoi nauky. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*. Kyiv, 2004. 11 (1): 37-52 [in Ukrainian].
[Калакура Я.С. Структура спеціальних історичних дисциплін як підсистема історичної науки. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Вип. 11. Ч. 1. Київ, 2004. С. 37—52].
41. Domanska, E. Istorია i suchasna humanitaristyka: doslidzhennia z teorii znannia pro mynule. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Доманська Є. Історія і сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Київ: Ніка-Центр, 2012. 264 с.].

42. Sharleman, N.V. Priroda i ludi Kievskoi Rusi. Vospominania. Avtobibliografia. Perepiska. Kyiv, 2015 [in Russian].
[Шарлемань Н.В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиография. Переписка. Київ: Антиквар, 2015. 1136 с.]
43. Mavrin, O. Neochikuvani zdobutky vtrachenoho chasu: teoria i metodyka arkhеоhrafii v URSSR (40-vi — 80-ti roky XX st.). Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Маврін О. Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археографії в УРСР (40-ві — 80-ті роки XX ст.). Київ, 2018. 352 с.]
44. Perkun, V. Pechatka yak skladova prostoru pismovoho dokumenta. *Sfrahistychnyi shchorichnyk*. Kyiv, 2020. VII: 34-49 [in Ukrainian].
[Перкун В. Печатка як складова простору письмового документа. *Сфрагістичний щорічник*. Вип. VII. Київ, 2020. С. 34—49].
45. Alforov, O. Vytoky: sfrahistychna tradytsia Kyivskoi Rusi. *Tysiacha rokiv ukrainskoi pechatky: Katalog vystavky*. Kyiv, 2013: 21-27 [in Ukrainian].
[Алфьоров О. Витоки: сфрагістична традиція Київської Русі. *Тисяча років української печатки: Каталог виставки*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 21—27].
46. Papakin, H. "Hermenevtyka dzhereloznavcha" (arkhivna ta arkhеоhrafichna): do formuluivannia problem. *Eidos: Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky*. Kyiv, 2010/2011. 5: 368-380 [in Ukrainian].
[Папакін Г. «Герменевтика джерелознавча» (архівна та археографічна): до формулювання проблеми. *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*. Вип. 5. Київ, 2010/2011. С. 368—380].
47. Papakin, H. Istorychna hermenevtyka yak nauka: "Suvora dumka metriv" (H.-G. Gadamer ta P. Rikior). *Zhittia v nauksi: Studii na poshanu Liubovi Dubrovinoi*. Kyiv, 2020: 217-244 [in Ukrainian].
[Папакін Г. Історична герменевтика як наука: «Сувора думка метрів» (Г.-Г. Гадамер та П. Рікьор). *Життя в науці: Студії на пошану Любові Дубровіної*. О. Онищенко (відп. ред.). Київ: НАН України, НБУВ, 2020. С. 217—244].
48. Papakin, H. Dzhereloznavstvo u tsifrovomu sviti: shcho robyty? *Slavistychna zbirka*. Kyiv, 2020. V: 5-16 [in Ukrainian].
[Папакін Г. Джерелознавство у цифровому світі: що робити? *Славістична збірка*. Вип. V. Київ, 2020. С. 5—16].
49. Berk, P. (Comp.). *Novi pidkhody do istoriopysannia*. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Нові підходи до історіописання / П. Берк (упор.). Київ: Ніка-Центр, 2010. 638 с.]
50. Le Rua Liadiuri, E. Korotka istoriia klimatu: vid serednovichchia do nashykh dniv. *Besidy z Anushkoiu Vasak*. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Ле Руа Лядюрі Е. Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів. *Бесіди з Анушкою Васак*. Київ: Ніка-Центр, 2009. 144 с.]
51. Abrams, L. *Oral History Theory*. 2-nd ed. Abingdon; New York: Routledge, 2016. 240 p.
52. Hrynchenko, H.H., Rebrova, I.V., Romanova, I.M. Usna istoriia v postradianskykh doslidnytskykh praktykakh (na prykladi suchasnykh Bilorussii, Rossii ta Ukrainy). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Kyiv, 2012. 4: 172-187 [in Ukrainian].
[Гринченко Г.Г., Реброва І.В., Романова І.М. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України). *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 172—187].
53. Papakin, H. "Tsyfrovui povorot" u dzhereloznavstvi: realnist, perspektyva chy iliuziia? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Kyiv, 2021. 1: 153-169 [in Ukrainian].
[Папакін Г. «Цифровий поворот» у джерелознавстві: реальність, перспектива чи ілюзія? *Український історичний журнал*. Київ, 2021. № 1. С. 153—169].

54. Starchenko, N. Shukaiuchy tochku opertia: doslidnyk mizh dzherelom yak nepevnym opovidachem ta shliakhetskymy konventsiiami. *Stratehii ta rytualy konfliktu: shliakhetskyi sotsium Volyni zlamu XVI i XVII st.: Dzherela ta interpretatsii*. Kyiv, 2020: 6-72 [in Ukrainian]. [Старченко Н. Шукаючи точку опертя: дослідник між джерелом як непевним оповідачем та шляхетськими конвенціями. *Стратегії та ритуали конфлікту: шляхетський соціум Волині зламу XVI і XVII ст.: Джерела та інтерпретації*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2020. С. 6—72].
55. Malchenko, O.Ye. Informatysiinyi potentsial harmatnykh stvoliv XV — pochatku XIX st. Kyiv, 2021 [in Ukrainian]. [Мальченко О.Є. Інформаційний потенціал гарматних стволів XV — початку XIX ст. Київ: Академперіодика, 2021. 604 с.].
56. Smolii, V., Yas, O. Ukrainka sotsiohumanitarystyka voiennoi doby: vyklyky, perspektyvu, mozhlyvosti. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*. Kyiv, 2022. 4: 53-70 [in Ukrainian]. [Смолій В., Ясь О. Українська соціогуманітаристика воєнної доби: виклики, перспективи, можливості. *Український історичний журнал*. Київ, 2022. № 4. С. 55—70].
57. Voiko, P., Brekhunenکو, V., Zaiats, A., Amelina, O. (Comps.). Terytoriia, merezha poselen, personalnyi sklad zaporozkoho kozatstva seredyiny 1770 — pochatku 1780-kh rr.: Zb. dok. Lviv; Kyiv, 2021 [in Ukrainian]. [Територія, мережа поселень, персональний склад запорозького козацтва середини 1770 — початку 1780-х рр.: Зб. док. П. Бойко, В. Брехуненко, А. Заяць, О. Амеліна (упор.). Львів; Київ, 2021. 544 с.].
58. Voiko, P., Brekhunenکو, V., Zaiats, A., Amelina, O. (Comps.). Evolutsiia skladu naselenia Pivdennoi Ukrainy ostannoi chverti XVIII — pochatku XIX st. v opysovo-statystychnykh dzherelakh: Zb. dok. Lviv; Zaporizhzhia, 2023 [in Ukrainian]. [Еволюція складу населення Південної України останньої чверті XVIII — початку XIX ст. в описово-статистичних джерелах: Зб. док. П. Бойко, В. Брехуненко, А. Заяць, О. Амеліна (упор.). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка; Запоріжжя: Тандем, 2023. 584 с.].
59. Bod, R. Zabuti nauki: Istoriiia humanitarnykh nauk. Kyiv, 2011 [in Ukrainian]. [Бод Р. Забуті науки: Історія гуманітарних наук. Київ: Вид. Жупанського, 2011. 376 с.].

Надійшла / Received 11.02.2024

Heorhii PAPAКIN

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),

Director of the M.S. Hrushevskyy Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

hpapakin@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5647-1686>

MODERN SOURCES STUDIES: THE STATUS AND ROLE IN UKRAINIAN SOCIO-HUMANITARIAN STUDIES

The purpose is to formulate a modern vision of source studies, to prove its status and role as a separate science (cycle of sciences) of a socio-humanitarian profile, which has an interdisciplinary humanitarian character. Its methodology includes the tools of many exact, natural, and humanitarian sciences. The role of source studies as a fundamental science of the socio-humanitarian field is to perform integral functions based on a multifaceted understanding of the source itself as a product of human activity in society. **Methodological approaches** are determined by the application of general scientific research methods, comparative characteristics, and the use

of hermeneutic approaches to the methodology of source studies as a whole complex of socio-humanitarian disciplines. **Scientific innovation** lies in recognizing source studies as the cornerstone of socio-humanitarian studies, delineating ideas about the system of source knowledge as a collection of general source studies and special components in the form of historical, literary, linguistic, philosophical, legal, etc. source studies, which at the same time remain segments of their own sciences, clarifying the unitary nature with all the diversity of its forms and research tools. **The conclusions** are that the sources that form the basis of any research in the socio-humanitarian branch play the role of a fundamental component of knowledge. The source needs, on the one hand, the recognition of its unitary nature regardless of the tools of which sciences are introduced for its research. On the other hand, it is extremely necessary to study it from different angles, sometimes even unexpected ones, i.e., cumulative studies. Modern source science requires the maximum application of the developments of various sciences to the study of its object, assimilation of the latest and innovative approaches to traditional and non-traditional sources, recognition of the existence in the source of not only material but also an immaterial component (mental subtext) with the possibility of its disclosure; focusing on the specifics of researching modern digital sources and sources in digital format; introduction of the latest digital technologies for the fullest disclosure of the information potential of sources.

Keywords: *source studies, special (auxiliary) historical disciplines, socio-humanitarian studies, tools of scientific researches, source unitarity, cumulative approach.*